

Jason Lavery

Juhana-herttua ja Suomen kirkko 1556–1563

Elämänsä viimeisinä vuosina Ruotsin kuningas Kustaa I (kuninkaana 1523–1560) perusti nuoremmille pojilleen kruunusta autonomisia herttuakuntia. Vuoden 1544 Västerås- ja Västerbottenin valtiopäivien hyväksymän perimysjärjestyksen perusteella kruununperijä oli kuninkaan vanhin poika eli Eerik. Vuonna 1556 Kustaa nimitti toiseksi vanhimman poikansa Juhanan Suomen herttuaksi. Juhanan herttuakunta käsitti aluksi Ahvenanmaan, Varsinais-Suomen ja Satakunnan sekä vuodesta 1557 myös Raaseporin läänin.¹

Suomen 1500-luvun osalta historioitsijat ovat kiinnittäneet paljon huomiota Juhanan herttuakunnan lyhyeen aikakauteen (1556–1563), minkä seurauksena sillä on vakiopaikka Suomen historian yleisesityksissä.² Herttuakunta on sukupolvien ajan herättänyt mielenkiintoa erityisesti kansallisen koulukunnan historioitsijoissa, jotka ovat

etsineet todistusaineistoa suomalaisen kansakunnan olemassaolosta ennen 1800-lukua.³ Tähänastinen tutkimus herttuakunnasta on painottunut kahteen aiheeseen. Ensimmäinen niistä keskittyy Juhanan luomiin hallinnollisiin laitoksiin. Juhana loi lyhyessä ajassa hallinnollisesti kehittyneen herttuakunnan. Herttualla oli oma rahakamari, ja hän perusti aatelista koostuvan neuvoston, joka muistutti kuninkaan valtaneuvostoa. Isänsä kuoleman jälkeen Juhana ajoi omaa ulkopoliittikaansa vastoin vanhemman veljensä ulkopoliittisia linjauksia. Tutkimuksen toinen pääpaino on ollut Juhanan hovikulttuurissa tai niin sanotussa Turun renessanssissa, jonka herttuan puolalainen puoliso Katariina Jagellonica toi mukaan Turkuun parin avioiduttua lokakuussa 1562.⁴ Toisin kuin runsas tutkimus Juhanan kirkollispolitiikasta Ruotsin kuninkaana

1. Emil Hildebrand & Oscar Alin (toim.) *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521–1718 I*. Norstedt & söner 1887, 675–695, 747–756; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. WSOY 2008, 93–94.
2. Esimerkiksi Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII. Suomen historia 1523–1617*. WSOY 1960, 227–260; Rainer Fagerlund, *Den äldre Vasatiden 1523–1617*. Teoksessa Rainer Fagerlund et al. (toim.) *Finlands historia II*. Schildts 1996, 36–47; Karonen 2008, 95–96.
3. Päiviö Tommila, *Suomen historian kirjoitus. Tutkimuksen historia*. WSOY 1989, 177.
4. Karl August Bomansson, *Hertig Johan och hans tid*. C. Frenckell & Son 1862; Pentti Renvall, *Varsinais-Suomen historia V:1. Valtiolliset vaiheet ja hallinnollinen-oikeudellinen kehitys*. Varsinais-suomen historian tutkimusyhdistys 1955, 34–44; Carl Jacob Gardberg, *Åbo slott under den äldre Vasatiden. En byggnadshistorisk undersökning*. Suomen muinaismuistoyhdistys 1959; Pohjolan-Pirhonen 1960, 271–273; Miia Ijäs, *Katariina Jagellonica. Vaimo, kuningatar, diplomaatti*. *Genos* 80 (2009), 52–59; Susanna Niiranen, *Catherine Jagiellon, Queen Consort of Sweden. Counselling Between the Catholic Jagiellons and the Lutheran Vasas*. Teoksessa Helen Matheson-Pollock, Joanne Paul & Catherine Fletcher (toim.) *Queenship and Counsel in Early Modern Europe*. Springer International Publishing 2018, 83–110; Susanna Niiranen, *Remembering a Past Princess. Catherine Jagiellon and the Construction of National Narratives in Sweden and Finland*. Teoksessa N. Nowakowska (toim.) *Remembering the Jagiellonians*. Routledge 2019, 141–161; Seppo Eskola, *Archives, Accounting, and Accountability. Cameral Bookkeeping in Mid-Sixteenth-Century Sweden and the Duchy of Johan (1556–1563)*. Helsinki University Press 2020.

(1568–1592), Juhanan kirkollispolitiikka Suomen herttuana on saanut varsin vähän huomiota. Poikkeuksena tästä ovat lähinnä 1500-luvun pappisnimityksiä ja Naantalın luostaria koskevat tutkimukset.⁵

Kirkollisissa asioissa Juhana herttua sovelsi isänsä tavoin *ius reformandia* eli hallitsijan oikeutta määrätä kirkkoa koskevista asioista omassa valtapiirissään.⁶ Isänsä tapaan Juhana pyrki luomaan kirkollisen hallintomallin, jossa hänellä olisi mahdollisimman välitön suhde papistoon ilman välikätenä toimivaa vahvaa kirkollista hallintoa.⁷ Juhana tavoitteli päämääräänsä kolmella tavalla. Ensinnäkin hän haki uskollisuutta papistolta. Toiseksi hän tuki papistoa taloudellisesti. Kolmanneksi hän nimitti pappeja virkoihin ohi niin kirkollisen kuin kuninkaallisen hallinnon. Juhanan kirkollispolitiikka kärjisti hänen ja Eerikin välistä valtataistelua tämän tultua kuninkaaksi vuonna 1560. Vaikka Juhana menetti herttuakuntansa valtataistelun seurauksena vuonna 1563, useat hänen nimittämänsä ja tukemansa papit olivat virassa vielä, kun Juhana nousi kuninkaaksi vuonna 1568. Nämä papit muodostivat Juhanalle tärkeän tukiryhmän, kun hän kuninkaana alkoi ajaa muutoksia valtakunnan kirkossa 1570-luvulla. Tässä artikkelissa analysoin yllä mainittuja piirteitä Juhana-herttuan kirkkopoliitikassa. Analyysi perustuu laajaan ja kriittiseen tutkimukseen ja lähteiden tutkimukseen.

Uskollisuudenvalat

Juhana muokkasi suhteita papistoon uskollisuudenvaloilla. Nimittäessään pappeja tehtäviin jo Kustaa I oli edellyttänyt heiltä uskollisuutta kuninkaalle.⁸ Juhana puolestaan vaati uskollisuutta myös jo virassa toimivilta papeilta. Varhai-

■ Kuva 1. Kuningas Juhana III Johan Baptista van Utherin maalauksessa vuodelta 1582. Kuvaaja: Cecilia Heisser. Lähde: Ruotsin Kansallismuseo/Wikimedia Commons CC BY-SA 4.0.

sin tunnettu Juhanalle osoitettu uskollisuudenvala on vuodelta 1558, jolloin neljä Ahvenanmaan kirkkoherraa vannoi uskollisuuttaan herttualle. Kirkkoherrat sitoutuivat saarnaamaan ”Jumalan pyhää sanaa, selkeästi, puhtaasti ja väärentä-

5. Karl Adolf Appelberg, *Bidrag till belysning af sätet för prästtjänsternas besättande i Finland från reformationen till medlet av 17:de seklet*. Helsingin yliopisto 1896; Birgit Klockars, *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademi 1979; Mikko Hiljanen, *Suomalaiset kirkkoherrat Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle*. Jyväskylän yliopisto 2019.
6. Burkhard von Bonin, *Die Praktische Bedeutung des Ius Reformandi. Eine rechtsgeschichtliche Studie*. F. Enke 1902; John Witte, Jr. & Martin E. Marty, *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge University Press 2002.
7. Jason Lavery, *Reforming Finland. The Diocese of Turku in the Era of Gustav Vasa 1523–1560*. Brill 2017. Katso myös E. I. Kouri, *The Early Reformation in Sweden and Finland c. 1520–1560*. Teoksessa Ole Peter Grell (toim.) *The Scandinavian Reformation. From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*. Cambridge University Press 1994, 42–69; Anu Lahtinen, *Pragmaattiset protestantit? Kuningas ja aateli reformaation rakentajina*. Teoksessa Meri Heinonen & Marika Räsänen (toim.) *Pohjoisen reformaatio*. TUCEMS & Turun historiallinen yhdistys 2016, 25–41.
8. Lavery 2017, 70, 174–175.

mättä” ja lupasivat auttaa kuningasta estämään ”kapinoita ja muunlaisia petoksia”⁹ Todennäköisesti Juhanan herttuakauden ensimmäisinä vuosina esitettiin monia muita vastaavia uskollisuudenvaloja. On vaikea kuvitella, millaisia päämääriä yksittäiset uskollisuudenvalat neljältä pienen seurakunnan papilta olisivat edistäneet. Sitä paitsi Juhanan neuvosto selvästi tuki uskollisuudenvalojen vannottamista papistolta.¹⁰

Selkeä todiste uskollisuudenvaloista löytyy Eerikin päätöksestä kesäkuussa 1563, jolloin hän riisti Juhanalta tämän herttuakunnan. Kolmen Turun tuomiokirkon papin vuonna 1564 laatima lista nimeää 28 pappia, jotka maksoivat 50 markan sakkoja kuninkaalle uskollisuudenvaloistaan Juhanalle veljesten valtataistelun aikana kesäkuussa 1563.¹¹ Nämä pastorit edustivat enemmän kuin kolmannesta Juhanan herttuakunnan seurakunnista. Useita muita pappeja uhattiin vielä kovemmilla rangaistuksilla. Maskun kirkkoherra Johannes Pauli menetti virkansa valtataistelun aikana kesällä 1563, mutta sai sen takaisin vuonna 1569. Tutkijat pitävät todennäköisenä sitä, että Eerik irtisanoi kirkkoherran ja sitten Juhana tultuaan kuninkaaksi vuonna 1568 palautti hänet virkaan.¹²

Kuningas Eerik piti syyskuussa 1563 laajan oikeudenkäynnin niitä vastaan, joita hän syytti juonittelusta Juhanan kanssa. Oikeudenkäynnissä kaksi pappia, Taivassalon kirkkoherra Matthias Michaelis Carpelan ja Perttelin kappalainen Nicolaus tuomittiin kuolemaan.¹³ Vähän tuomion julistamisen jälkeen Taivassalon seurakuntalaiset kiistivät vetoomuksessaan kuninkaalle kirkkoher-

ransa kapinallisen toiminnan.¹⁴ Eerik armahti Matthiaksen ja vahvisti hänen kirkkoherravirkansa vuonna 1564.¹⁵ Perttelin Nicolauksen kohtalosta ei ole tarkkoja tietoja, ja hänen osaltaan tutkijat ovat tehneet poikkeavia johtopäätöksiä. Aulis Ojan mukaan Nicolaus todennäköisesti teloitettiin, koska ei ole mainintoja armahduksesta tai Nicolauksen toiminnasta kuolemantuomion julistamisen jälkeen. Oja viittaa myös vuoden 1571 tilikirjassa mainittuun ”Vinttilän Marttaan” mahdollisena Nicolauksen leskenä.¹⁶ Jukka Paarman ja Kauko Pirisen mukaan Nicolausta ei teloitettu. He perustelevat tätä sillä, että muut kuolemaan tuomitut papit saivat joko armahduksen tai lievennyksen.¹⁷ Taivassalon kirkkoherra Matthiaksen lisäksi Vihdin kirkkoherra Laurentius Petrille langettu kuolemantuomio lyhennettiin kahden sadan markan ja kuudentoista härän sakoksi.¹⁸

Lojaalisuudestaan Juhanalle sakotetut 28 pappia toimivat pääosin suomenkielisisissä seurakunnissa. Pentti Renvall päätteli vuonna 1949, että veljesten valtataistelussa suomenkieliset seurakunnan tukivat Juhanaa ja ruotsinkieliset Eerikiä. Myöhempi tutkimus on toistanut Renvallin johtopäätöksen.¹⁹ Renvallin väite ei kuitenkaan kestä kriittistä tarkastelua. Historiantutkijana Renvall oli aikansa johtavia kansallisen koulukunnan edustajia. He pyrkivät löytämään suomenkielisen Suomen kansakunnan juuria ajalta ennen 1800-lukua.²⁰

Ruotsinkielisten seurakuntien osalta ei ole konfliktin ajalta viitteitä tuen osoituksista Eerikille. Ne neljä Ahvenanmaan pastoria, jotka van-

9. Reinhold Hausen (toim.) *Bidrag till Finlands historia* III. J. Simelii Arfvingsars tryckeri 1904, 395–397. ”Gudz helge ordh klart, rent och oförälskath”. ”Opror eller något annet förröderij”.

10. K. G. Leinberg (toim.) *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet* I. Jyväskylä boktryckeri 1892, 37–38.

11. Reinhold Hausen (toim.) *Bidrag till Finlands historia* IV. J. Simelii Arfvingsars tryckeri 1912, 262–263.

12. Kyösti Väänänen, *Johannes Pauli (K 1586)*. Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkojulkaisu. *Studia biographica* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:sthp-001201>; Paarma 1980, 418. Tässä artikkelissa pappien nimien kirjoitusasuut noudattavat paimenmuistoa.

13. A. I. Arwidsson (toim.) *Handlingar till upplysning af Finlands häfder* X. A. Norstedt & Söner 1858, 86–88; Carl Silfverstolpe (toim.) *Konung Erik XIV:s nämnds dombok*. Centraltryckeriet 1884, 110–111; Carl Silfverstolpe, Om Jöran Persson och konungens nämnd, *Historisk tidskrift* 1 (1881), 344–345.

14. Hausen (toim.) 1912, 151–155.

15. Carpelan, Matthias Michaelis (K luultavasti 1592). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:sthp-000401>

16. Aulis Oja, *Perttelin historia*. Perttelin kunta ja seurakunta 1958, 287. Tutkijoiden eri johtopäätökset on vedetty yhteen artikkelissa Tuula Hockman, Kuninkaan valvonnan alle. Teoksessa Anu Lahtinen & Miia Ijäs (toim.) *Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640*. Suomen Kirjallisuuden Seura 2015, 116.

17. Jukka Paarma, *Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1980, 418; Kauko Pirinen, *Suomen kirkon historia* I. WSOY 1991, 308.

18. Arwidsson (toim.) 1858, 105–107; Laurentius Petri (K 1578). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:sthp-001408>

19. Renvall 1955, 42; Pohjolan-Pirhonen 1960, 280; Paarma 1980, 417; Pirinen 1991, 304–305; Hockman 2015, 116.

20. Tommila 1989, 177.

noivat uskollisuutta Juhanalle vuonna 1558, johtivat täysin ruotsinkielisiä seurakuntia. Yksi heistä, Jomalan kirkkoherra Magnus Petri, onnistui joulukuussa 1563 vapautumaan Eerikin syytteestä, joka koski salaliittoa Juhanan kanssa kuningasta vastaan.²¹

Ainakin kaksi vuoden 1564 sakkoluettelossa mainittua pastoria toimi kaksikielisissä seurakunnissa eli Paimiossa ja Perniössä, joissa oli suuri ruotsinkielinen vähemmistö. Kolmas sakoitettu pappi, Korppoon kirkkoherra Simon Sigfridsson, toimi lähes pelkästään ruotsinkielisessä seurakunnassa. Kuolemantuomiosta vapautettu Taivassalon kirkkoherra Matthias Carpelan johti seurakuntaa, jossa oli huomattava ruotsinkielinen vähemmistö.²² Emme myöskään tiedä varmuudella kyseessä olevien pappien äidinkieltä, mutta on todennäköistä, että monet olivat ruotsia äidinkielenään puhuvia kaksikielisiä.

Piispa Suomenlahden takaa

Kannustaessaan Juhanaa hakemaan uskollisuudenvaloja Juhanan neuvosto ilmaisi huolensa siitä, ettei Turun piispa Petrus Follingius, kirkon ylin johtaja herttuakunnassa, nauttinut papiston arvostusta. Neuvosto kehotti herttuaa täyttämään kirkollisen johtajuuden tyhjiön.²³ Neuvoston huoli ei ollut aiheetonta. Vuonna 1558 Kuningas Kustaa nimitti Petrus Follingiuksen Turun piispaksi seuraamaan Mikael Agricola, joka oli kuollut edellisenä vuonna. Follingius oli syntynyt talonpoikaiseen perheeseen Itä-Götanmaalla. Hän oli käynyt Linköpingin katedraaliskoulun ja jatkanut sitten opintojaan Kööpenhaminan yliopistossa. Valmistuttuaan hän palasi kotiseudulle, ja viimeistään 1547 hän toimi Linköpingin katedraaliskoulun rehtorina. Vuonna 1550 hänestä tuli Linköpingin hiippakunnassa sijaitsevan Kärnan seurakunnan kirkkoherra. Samalla hän jatkoi opetustyötään katedraaliskoulussa ja valittiin hiippakunnan tuomiokapitulin jäsenek-

si.²⁴ Kuten Agricola ja monet muut Turun piispat ennen häntä, Follingius oli ennen piispaksi tuloaan ansioitunut sekä opettajana että kirkollisessa hallinnossa.

Follingiuksella oli kuitenkin yksi iso aukko ansioluettelossaan: hän ei ollut kotoisin Turun hiippakunnasta. Ennen Follingiusta noin kahdensadan vuoden ajan kaikki vihityt Turun piispat olivat syntyneet Suomessa ja tavallisesti nousivat piispaksi Turun hiippakunnan johtoportailta. Ennen nousuaan Turun piispaksi Follingiuksella ei ollut lainkaan siteitä Turun hiippakuntaan. Jos perinnettä olisi noudatettu, Agricolan seuraajaksi olisi valittu joko Agricolan lähin avustaja Canutus Johannis, Viipurin piispa Paulus Juusten, joka oli aiemmin toiminut Turun hiippakunnan hallinnossa, tai Turun katedraaliskoulun rehtori Ericus Härkää.²⁵

Kuningas Kustaan aikeista Follingiuksen nimittämisen taustalla ei ole säilynyt muita lähteitä kuin Paulus Juustenin Suomen piispainkronikassaan esittämä toteamus, että Follingius nimitettiin ”suomen kielen vihollisten neuvosta”. Näistä vihollisista Juusten nimesi erityisesti kaksi Juhanan hovissa toiminutta miestä: juristi Andreas Olain ja tanskalaisnyntyisen kamreeri Hans Thomassonin.²⁶ Myöhemmässä tutkimuksessa Juustenin väite on vakiintunut selitykseksi.²⁷ Kaksi osatekijää viittaa siihen, että näiden miesten tuki Follingiukselle ei vastannut herttuan omaa mielipidettä suomen kielestä eikä Follingiukselta. Ensinnäkin Juhanan toiminta herttuana ja myöhemmin kuninkaana osoittavat, että hän oli kaikkea muuta kuin suomen vihollinen. Hän oli lahjakas kielitaituri ja omistautunut humanisti. On arveltu Juhanan jopa osanseen vähän suomea, vaikka todistusaineistoa tästä ei ole. Kuninkaana hän kustansi Jacobus Finnon suomenkielisen rukouskirjan, katekismuksen ja virsikirjan.²⁸ Toiseksi, vuonna 1582 Juhana selvästi kielsi tukeneensa Follingiuksen valintaa

21. Silfverstolpe (toim.) 1884, 114–115.

22. Olav Schalin, *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland* I. Svenska litteratursällskapet i Finland 1946, 145–147.

23. Leinberg (toim.) 1892, 37–38.

24. Follingius, Petrus Nicolai. Paimenmuisto, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-000671>; Johan Alfred Westerlund & Johan Axel Setterdal. *Linköpings stifts herdaminne* I. AB Östergöta 1915, 270.

25. Paarma 1980, 42–43.

26. Paavali Juusten, *Suomen piispainkronikka*. Suomen Kirjallisuuden Seura 1988, 62.

27. Esimerkiksi Renvall 1955, 84; Paarma 1980, 41.

28. Pohjolan-Pirhonen 1960, 230–231; Michael Roberts, *The Early Vasas. A History of Sweden*. Cambridge University Press 1986, 261.

piispaksi todeten, että hänellä oli toinen ehdokas mielessä. Ehdokkaan nimeä hän ei valitettavasti maininnut. Lähteissä ei ole mitään, mikä kyseenalaistaisi Juhanan kertomuksen, mutta on pidettävä mielessä sen laajempi konteksti. Vuonna 1582 kuningas Juhana kävi valtataistelua veljensä Södermanlandin herttua Kaarlen kanssa. Juhana käytti Follingiuksen tapausta esimerkkinä siitä, miten herttuan tulisi kunnioittaa kuninkaan etuoikeutta piispan nimityksissä.²⁹

Säilyneissä lähteissä ei ole tukea Juustenin väitteelle Follingiuksen vihamielisestä suhtautumisesta suomen kieleen. Mahdollisesti Juustenin kritiikkiä motivoi hänen oma halunsa päästä Turun piispaksi. Andreas Olain mukaanotto Juustenin kertomukseen salaliitosta suomen kieltä vastaan voi johtua Juustenin ja Olain välisestä käsikähmästä opiskelijoina Wittenbergissä.³⁰ Vaikka hovijuonittelu kiehtoo selityksenä, Kustaan tekemä nimitys istuu hyvin kuninkaan yleiseen nimityspolitiikkaan. Hän pyrki turvaamaan mahdollisimman vähiin välikäsiin ja nimitti virkoihin pappeja, joilla olisi mahdollisimman vähän paikallisia siteitä, jotka heikentäisivät papin uskollisuutta kuninkaalle.³¹

Vaikka väitteet Follingiuksen vihamielisyydestä suomen kieltä kohtaan voitaisiin todeta perusteettomiksi, näyttää hän tehneen hyvin vähän kehittääkseen hyviä suhteita papistoon. Juustenin mukaan Follingius oli ”viekäs ja kiivasluonteinen ihminen.... Papit esittivät hänen ahneudestaan ja ryöstöhalustaan useita valituksia, jotka voitiin hyvin perustein näyttää toteen”.³² Toukokuussa 1559 Kustaa arvosteli Follingiuksen johtajuutta saatuaan Turun linnan käskynhaltijalta Joakim Bulgrinin kautta valituksia piispasta. Kustaa vastasi Bulgrinille ettei hän ota valituksia vakavasti, mutta huomautti, että piispan pitäisi esiintyä siten, ”ettei piispan hattu ei ole niin kor-

kealla, että se putoaa päästä”.³³ Kuninkaan varoitus antaa ymmärtää, että hän ei halunnut nakerata piispan arvovaltaa julkisesti, mutta ei ollut myöskään valmis varauksettomasti tukemaan diivaa.

Mahdollisen ylimielisyyden ja korruption ohella Follingius lienee aiheuttanut eripuraa tavalla, jolla hän hoiti virkaansa. Hän järjesti useita kokouksia ja tarkastusmatkoja. Hän laati ensimmäiset hiippakuntaa koskevat statuutit reformaation aikakaudella.³⁴ Follingius ei ainoastaan määrällilyt pappeja virkansa hoidossa, vaan hän oli suomea taitamaton ulkopuolinen, joka määräili pappeja virkansa hoidossa. On epäselvää, vaikuttiko pappien tyytymättömyys Eerikin päätökseen erottaa Follingius piispan tehtävästä toukokuussa 1563. Siirto ei ilmeisesti johtunut kuninkaan ja piispan välirikosta, sillä Follingiukselta tuli heti Turun kautensa jälkeen kuninkaan hovikappalainen. Vuonna 1565 Eerik nimitti Follingiuksen Tallinnan piispaksi, muuta hän kuoli ennen kuin ehti astua uuteen virkaan.³⁵

Nimitykset kirkollisiin tehtäviin

Vaikka Juhana mukautui isänsä toiveeseen piispan nimityksessä, hän teki aloitteen pappien nimityksissä. Kuninkaan valta nimittää pappeja juontui reformaatiota edeltäneeltä ajalta, jolloin kuninkaalla oli ollut niin sanottu patronaatio-oikeus täyttää muutamien seurakuntien pappisvirkoja Turun hiippakunnassa. Nämä patronaattiseurakunnat olivat Ulvila, Kokemäki, Perniö, Mynämäki, Karjaa, Vanaja, Viipuri ja Finström.³⁶ Västeråsin valtiopäivät vuonna 1527 antoivat kuninkaalle laajemman oikeuden nimittää seurakuntien kaitsijat. 1530-luvun loppuun mennessä Kustaa oli nimittänyt ainakin 30 kirkkoherraa Suomeen. Vaikka Kustaa oli vaatinut itselleen

29. Anders Anton Stiernman, *Alla riksdagars och mötens besluth, samt arfföreningar, regementsformer, försäkringar och bewillningar, som på allmenna riksdagar och möten, ifrån år 1521* I. Johann Heinrich Werner 1728, 351.

30. Simo Heininen, *Suomalaisen historiankirjoituksen synty. Tutkimus Paavali Juustenin Piispainkronikasta*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1989, 23; Simo Heininen, *Agricolan perintö. Paulus Juustenin elämä*. Edita 2012, 37-40; Lavery 2017, 188-191.

31. Lavery 2017, 188-191

32. Juusten 1988, 62.

33. J. A. Almquist (toim.) *Konung Gustaf den förstes registratur* XXIX. Norstedt & söner 1916, 509. ”att han icke sätther bis-copzhatten för högt, att han kunne falle utaff honom...”

34. Paarma 1980, 178-179, 207, 464.

35. Follingius, Petrus Nicolai. Paimenmuisto, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-000671>; Paarma 1980, 48.

36. Paarma 1980, 363-364.

oikeuden täyttää kaikki pappisvirat, käytännössä hän ei käyttänyt tätä oikeutta jokaisen virantäytön yhteydessä.³⁷

Suomen herttuana Juhana ehti täyttää kymmenen pappisvirkaa. Samaan aikaan kuningas Kustaa ei täyttänyt yhtään virkaa ja Eerik teki ainoastaan kolme nimitystä. Kuningas ei ollut erikseen myöntänyt Juhanalle nimitysoikeutta herttuakunnan perustamiskirjeissä vuosilta 1556 ja 1557 eikä poliittisessa testamentissaan 1560.³⁸ Juhana herttua otti itselleen nimitysoikeuden jopa tehtäviin herttuakuntansa ulkopuolella. Vuonna 1556 hän nimitti Pohjan ja Tenholan kirkkoherrat.³⁹ Molemmat seurakunnat sijaitsivat Raaseporin läänissä, joka liitettiin osaksi Juhanan herttuakuntaa vasta vuonna 1557. Samana vuonna Juhana myös täytti Peräpohjolan Kemlin kirkkoherran viran.⁴⁰

Juhanan omavaltaiset nimitykset olivat osa herttuan laajempaa yritystä kasvattaa valtaoikeuksiaan kuningas Eerikin kustannuksella. Juhanan taltuttamiseksi Eerik kutsui valtakunnan säädety koolle huhtikuussa 1561. Säädety hyväksyivät Arbogan artiklat, jotka kavensivat herttuoiden toimivaltaa tai kielsivät sen monella hallinnon osa-alueella, verotuksesta ulkopoliittikkaan. Arbogan artiklat antoivat piispoille aiempaa laajemman oikeuden nimittää kirkkoherroja. Herttuat saivat nimittää vain suurten seurakuntien kappalaiset. Vaikka artiklat sitoivat periaatteessa kaikkia kolmea herttuaa, ne oli käytännössä tähdätty Juhanaa vastaan. Vuonna 1542 syntynyt Juhanan nuorempi veli Itä-Götanmaan Herttua Magnus oli vasta saavuttanut täysikäisyyden eikä hän ollut hallinnut herttuakuntaansa kuninkaalle epämieluisella tavalla. Juhanan nuorin veli, vuonna 1550 syntynyt Södermanlandin herttua

Kaarle oli vielä alaikäinen ja näin Eerikin holhouksen alainen.⁴¹

Arbogan artiklat eivät estäneet Juhanaa täyttämästä Lohjan kirkkoherran virkaa huhtikuussa 1562. Myöhemmin samana vuonna Juhana ja Eerik ajoivat eri ehdokkaita Närpiön kirkkoherran virkaan. Seurakuntalaisten toiveesta ja Juhanan hyväksynnällä piispa Follingius nimitti Mustasaaren kappalaisen Olaus Nicolain Närpiön kirkkoherraksi. Samaan aikaan Eerik nimitti Porin kappalaisen Marcus Gregoriin tähän virkaan. Noin kahden kuukauden kinastelun jälkeen kuninkaan ja seurakunnan välillä ja seurakunnan sisällä Eerik määräsi, että Marcus Gregoriin on palattava Poriin. Ennen kuin Marcus ehti jättää seurakunnan, Olaus Nicolai oli tuntemattomista syistä palannut Mustasaareen, minkä johdosta Marcus Gregorii jäi Närpiöön.⁴² Tämä tapaus kertoo yleisemmin, että Ruotsin valtakunnassa ei 1500-luvulla ollut yhtä vakiintunutta menettelytapaa pappisvirkojen täyttämiseksi. Jopa ennen reformaatiota seurakunnilla oli usein ratkaiseva sana nimityksissä, mutta kuningas, herttua ja aateliset nimittivät joskus pastoreita ilman seurakunnan myötävaikuttamista ja tai hyväksyntää.

Herttuan peruutukset ja tuet

Tunnetuimpia Kustaa I:n ajaman reformaation toimenpiteitä oli kirkon omaisuuden peruutus kruunulle. Peruutukset Suomessa kuten muualakin valtakunnassa alkoivat jo ennen säätyjen antamaa hyväksyntää Vesteråsin valtiopäivillä vuonna 1527.⁴³ Kirkkoreduktio tapahtui useassa aallossa Kustaan valtakauden kuluessa. Elokuussa 1556 kuninkaan palvelijat peruuttivat kirkon omaisuuden koko Suomessa. Juhana käynnisti toisen peruutuskierron 1558. Tällä

37. Victor Granlund, (toim.) *Konung Gustaf den förstes registratur* XII. Norstedt & söner 1890, 56–59; Appelberg 1896, 50–52; Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1956, 377–380; Lavery 2017, 71.

38. Hildebrand & Alin (toim.) 1887, 675–695; 747–756; Paarma 1980, 390.

39. Laurentius (k. viimeistään 1570). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-001376>; Nicolaus Simeonis (k. viimeistään 1573). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-001822>

40. K. G. Leinberg (toim.) *Hertig Johans af Finland diarium öfver utgångna bref. Efter en urkund i svenska riksarkivet*. J. Simelii arfvings tryckeri 1891, 14.

41. Emil Hildebrand (toim.) *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarfvet 1521–1718*, II. Norstedt, 1899, 15–17.

42. Leinberg (toim.) 1892, 48–54; Marcus Gregorii (mainitaan 1560–1575). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-001572>; Olaus Nicolai (1580 jälkeen). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-001872>; Appelberg 1896, 44; Paarma 1980, 370; Hiljanen 2019, 91.

43. Lavery 2017, 49–55.

myöhemmällä peruutuskierröksellä kruunu sai 10 054 luotia hopeaa, minkä jälkeen Juhanan herttuakunnan kirkoissa oli enää enintään kaksi ehtoolliskalkkia ja öylättilautasta jäljellä.⁴⁴

Peruutusten vaikutus näkyy papiston testamentteissa. Ennen reformaatiota kirkko sai valtaosan edesmenneen papin kuolinpesästä. Kustaa I:n kaudella kruunu korvasi kirkon kuolinpesien perijänä. Yhä useammat avioituneet pastorit käyttivät testamentteja suojellakseen perheitään kruunun takavarikoinneilta. Ennalta ehkäisevästi monet papit muistivat hallitsijan testamentteissaan.⁴⁵ Ainakin 13 pappia testamenttasi omaisuutta Juhanalle. Perniön kirkkoherra Matthias Henrici jätti herttualle härän ja hevosen. Piikkiön kirkkoherra Jacobus jätti 501 markkaa. Oriveden kirkkoherra Thomas testamenttasi hopeakalkin, viisi Unkarin guldenia ja kahdeksan taalaria. Nämä perinnöt antavat ymmärtää pappien tunnistaneen Juhanan herttuakuntansa kirkon maallisenä johtajana.⁴⁶

Kustaa I:n omaisuuden peruutukset, pappien tulojen vähennykset ja verojen korotukset olivat taloudellisesti kuormittaneet papistoa niin paljon, että 1550-luvulla kuningas rupesi jakamaan avustuksia ja veronhuojennuksia papistolle.⁴⁷ Joskus papit ostivat itselleen taloudellista kevenystä. Vuonna 1555 Helsingan pitäjän kirkkoherra Karl Folkesson antoi kuninkaalle maatilansa Herttoniemessä ja Karjaalla sitä vastaan, että hän sai asua elinajaksi Herttoniemen tilallaan rälssin oikeudella eli verovapaasti.⁴⁸ Vesilahden kirkko-

herra Jöns Laurentii Torsth myi vuonna 1557 kaksi maatilaa kuninkaalle ja sai kuninkaalta vuosittain kymmenen naulaa viljaa (ruista ja ohraa) kahdeksaksi vuodeksi.⁴⁹

Juhana laajensi isänsä taloudellista tukea papistolle. Kokonaiskuvaa Juhanan tuesta kirkon palvelijoille on vaikea hahmottaa, sillä tukea koskevat lähteet ovat hajallaan useissa kokoelmissa. On kaksi julkaisua, jossa nämä on koottu käyttäjäystävällisempään muotoon tutkijoille. Ensimmäinen on Kyösti Väänäsen toimittama *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*. Paimenmuiston antamat tiedot Juhanan myöntämästä tuesta perustuvat herttuan kirjeisiin ja herttuan hovin tileihin.⁵⁰ Toinen on Lena Törnblomin (myöh. Huldénin) pitkä artikkeli seurakunnista Juhanan herttuakunnassa. Tämän artikkelin tiedot herttuan myöntämistä tuista perustuvat voutintileihin. Molempia julkaisuja on täydennetty painetuilla lähdekokoelmilla, joten niiden tarjoamien tietojen välillä on päällekkäisyyksiä.⁵¹ Lähdepohjaa arvioitaessa täytyy ottaa huomioon alkuperäislähteiden aukollisuus, koska asiakirjoja on tuhoutunut vuosisatojen kuluessa.⁵²

Juhana-herttua korvasi nopeasti isänsä suurimpana taloudellisen tuen antajana kirkon palvelijoille. Herttuan asema suurimpana subventoijana ei muuttunut Eerikin tultua kuninkaaksi. Vilja oli yleisin tuen muoto, ja Juhanan vilja-avustukset on tutkittu viljan kokonaismäärien osalta.⁵³ Tärkeämpi ja tähän asti tutkimaton aihe on herttuan jakaman tuen laajuus. Juhanan

44. Noin 1 335 kilogrammaa. Riksarkivet Röda nummerserien 19; A. I. Arwidsson (toim.) *Handlingar till upplysning af Finlands häfder* VI. P. A. Norstedt & Söner 1853, 326–323; Leinberg (toim.) 1891, 33; Leinberg (toim.) 1892, 33; Hausen (toim.) 1904, 370–381; J. H. Vennola, Suomen kirkon irtaimiston anastuksesta uskonpuhdistuksen aikana. *Joukahainen* 12 (1904), 150–173; Kaarlo Blomstedt, *Henrik Klauempoika Horn. Ajankuvaus*. Suomen Kirjallisuuden Seura 1921, 328–330; Olle Källström, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*. Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag 1939; Olle Källström, Finlands offer av kyrksilver under Gustav Vasa. *Forvännen* 35 (1940), 207–216.
45. Kauko Pirinen, Pappien omaisuus ja perintö keskiajalla ja uskonpuhdistusaikana. Oikeushistoriallinen selvitys erityisesti Suomen kirkon oloja silmällä pitäen. Teoksessa Keijo Astala (toim.) *Ramus virens*. In *honorem Aarno Maliniemi*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 52. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1952, 195–248.
46. Jacobus (K 1561/62). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-thp-001091>; Matthias Henrici (K 1560). Paimenmuisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-thp-001653>; Thomas (K 1560). Paimenmuisto, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-thp-002479>; Lena Törnblom, *Församlingarna i Johans hertigdöme 1556–1562*. *Genos. Suku-tieteellinen aikakauskirja* 65 (1994), 164, 175–176.
47. Tällaiset kirjeet on julkaistu lähdekokoelmissa kuten Leinberg (toim.) 1892. Katso myös Lavery 2017, 183–186; Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1962, 213.
48. J. A. Almquist (toim.) *Konung Gustaf den förstes registratur XXV*. Norstedt & söner 1910, 480; Henrik Impola, *Frälset och dess rustjänst i Finland på 1500-talet*. Genealogiska Samfundet i Finland 2011, 230; Tapio Salminen, *Vantaan ja Helsingin pitäjän historia*. Otava 2013, 542.
49. K. G. Leinberg (toim.) *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet* ny följd III. Hufvudstadets nya tryckeri 1898, 7.
50. Paimenmuisto, <https://www.kansallisbiografia.fi/paimenmuisto>.
51. Törnblom 1994, 163–181.
52. Kauko Pirinen, Suomen keskiaikaiset arkistot. *Historiallinen arkisto* 52 (1947), 47–110.
53. Esimerkiksi Paarma 1980, 462–463.

herttuakunnan 76 seurakunnasta 43:ssa papit saivat kertaluonteista tukea tai korotettua vakiotuloa.⁵⁴ Herttua ei tukenut ainoastaan seurakuntapappeja. Joulukuussa 1557 hän lahjoitti viljaa kaikille lukkareille herttuakunnassaan.⁵⁵ Vuonna 1559 ja 1560 hän lahjoitti myös piispa Follingiukselle viljaa.⁵⁶ Herttuan lahjoitukset vahvistivat pappien taloudellista turvaa. Samalla papisto muuttui riippuvaisemmaksi herttuasta ja näin vahvistui myös Juhanan valta kirkosta. Suomen historiassa on tutkittu hallitsijan ja aatelin välistä vastavuoroisuutta, joka perustui ainakin osittain taloudelliseen vaihdantaan. Vastaavanlaisia vastavuoroisia suhteita papistoon Juhana loi Suomen herttuana ja sitten myöhemmin kuninkaana.⁵⁷

Juhanan tuki ulottui opiskelijoihin ja opettajiin. Vuonna 1557 hän antoi kaksi lästää viljaa Turun katedraalikoulun rehtori Bertil Christofferssonille. Kaksi vuotta myöhemmin Juhana antoi Bertilin seuraajalle Henricus Jacobille viisi lästää.⁵⁸ Koulun lahjakkaimmat ja kunnianhimoisimmat oppilaat jatkoivat opintojaan ulkomailla. Juhana tuki kaikkia neljää nuorta miestä, jotka lähtivät herttuakunnan aikana opiskelemaan Saksaan. Hänen sijoituksensa näihin miehiin tuottivat hyvin vaihtelevia tuloksia. Ensimmäinen lähtijä Henricus Johannis kirjoittautui Rostockin yliopistoon kesäkuussa 1562 ja sitten Wittenbergin yliopistoon heinäkuussa 1562. Hänen opintonsa näyttävät edistyneen hyvin verkkaisesti. Vielä vuonna 1573 hän oli Suomessa anomassa kuningas Juhanalta rahaa opintojensa loppuun saattamiseksi. Juhana myönsi hänelle 100 taa-laria. Vuodesta 1578 hän käytti titteliä maisteri, mikä antaa ymmärtää hänen suorittaneen maisterin tutkinnon loppuun. Lähteet eivät paljasta, missä tai milloin hän on suorittanut tutkintonsa.

Vuonna 1580 Juhana nimitti hänet Turun katedraalikoulun filosofian lehtoriksi. Hän hoiti tehtävää kuolemansa 1582 saakka. Toinen Juhanan tukema opiskelija, Ericus Bartholdi, kirjoittautui Wittenbergiin heinäkuussa 1563, mutta kuoli jo seuraavan vuoden maaliskuussa. Kolmannesta opiskelijasta Canutus Theobaldista ei ole tietoa sen jälkeen, kun hän kirjoittautui Rostockin yliopistoon kesäkuussa 1563. Luultavasti myös hän kuoli opintojensa alussa.⁵⁹

Neljäs opiskelija, Jacobus Finno, tuli keskeiseksi hahmoksi suomen kehityksessä kirkollisena kielenä. Finno aloitti opintonsa Wittenbergissä tammikuussa 1563 ja siirtyi sitten Rostockiin tammikuussa 1567. Seuraavana vuonna hän palasi Suomeen ottamaan vastaan Turun katedraalikoulun rehtorin toimen. Vuonna 1583 Finno julkaisi ensimmäisen suomenkielisen virsikirjan. Samana vuonna hän julkaisi suomenkielisen rukouskirjan sekä katekismuksen. Suomenkielisten julkaisujensa lisäksi Finno osallistui vuonna 1582 ilmestyneen latinankielisen virsikirjan *Piae Cantionesin* laatimiseen. Kuningas Juhana tuki taloudellisesti Finnon julkaisutoimintaa.⁶⁰

Juhanan anteliaisuudesta nautti myös Suomen viimeinen luostari Naantalissa. Miesluostarit Kustaa I oli sulkenut määrätietoisesti, mutta nunnaluostarien hän antoi kuihtua luonnollisen poistuman kautta, sillä nunnien olisi ollut vaikea tulla toimeen luostarien ulkopuolella.⁶¹ Kuningas antoi taloudellista tukea nunnaluostareille tasoittaakseen luonnollisen poistuman prosessia. Kun hän kuoli, oli Ruotsin valtakunnassa enää neljä nunnaluostaria: sisterssiläiset Skon ja Vretan luostarit sekä birgittalaisluostarit Vadstenassa ja Naantalissa. Vuonna 1558 Naantalin luostarissa oli enää viisitoista nunnaa ja kuusi munk-

54. Laskenta perustuu julkaisuihin Paimenmuisto ja Törnblom, Församlingarna.

55. KA 6808, 66v.

56. K. G. Leinberg, (toim.) *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet 1539–1651* ny följd III. Hufvudstadets nya tryckeri 1898, 11–13.

57. Ulla Koskinen, *Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tawast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011; Georg Haggrén ja Ulla Koskinen, Aateli vuoteen 1600. Yhteiskunta. Teoksessa Janne Haikari et al. (toim.) *Suomen aatelin historia*. Siltala 2020, 77–118.

58. Leinberg (toim.) 1891, 44; K. G. Leinberg (toim.) *Handlingar rörande finska skolväsendets historia* IV. Hufvudstadets nya tryckeri 1901, 3–4.

59. Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1997, 182–186.

60. Paarma 1980, 227; Nuorteva 1997, 185–186; Simo Heininen et al., Teologia. Teoksessa Tuija Laine (toim.) *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, 81–83, 133–138, 147–149.

61. Luostarilaitoksen alasajoa Ruotsin valtakunnassa käsittelee Martin Berntson, *Kloster och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*. Norma, 2003.

kia. Ennen Kustaa I:n valtaannousua Naantalissa oli enimmillään noin 50 nunnaa ja kahdeksan munkkia.⁶²

Vuonna 1556 kuningas Kustaa lopetti Naantaliln luostarin taloudellisen autonomian peruuttamalla sen viimeiset prebendamaat.⁶³ Tämän jälkeen Juhana ryhtyi huolehtimaan luostarin asukkaiden ylläpidosta. Huhtikuussa 1557 hän lahjoitti luostarin abbedissalle härän teurastettavaksi. Tammikuussa 1558 hän lahjoitti tarkemmin määrittelemättömän avustuserän luostarin asukkaiden ylläpitoon, ja vuonna 1559 hän tilasi vahaa luostarilta.⁶⁴ Turun linnan tileissä vuodelta 1561 on erittelemättömiä merkintöjä tavaroiden toimituksista luostarille. Toukokuussa 1562 Juhana komensi käskyhaltijansa Joen Nilssonin lähettämään luostarille ”lästin ruista ja härän yms”⁶⁵

Juhana tukea Naantaliln luostarille ei pidä tulkita varhaisena enteenä hänen halustaan hakea sovintoa Rooman kanssa, jota hän sittemmin tavoitteli kuninkaana. Itse asiassa Juhanan teologisista näkemyksistä hänen ollessaan Suomen herttuana ei tiedetä mitään. Tuen ei voi edes tulkita johtuvan Juhanan avioliitosta Katarina Jagellonican kanssa, sillä lahjoitukset tapahtuivat ennen heidän avioitumistaan syksyllä 1562. Lähteiden perusteella voi turvallisesti päätellä Juhanan jatkaneen nunnaluostarien hallittua alasajoa isänsä jalanjäljissä.

Juhanan herttuakunnan loppu ja nousu valtaistuimelle

Arbogan artikloista huolimatta kuningas Eerik ei onnistunut estämään veljensä valtapyrkimyksiä. Veljesten suhde muuttui avoimeksi ja sovitamattomaksi konfliktiksi lokakuussa 1562, kun Juhana avioitui Puolan kuninkaan Sigismund II Augustin sisaren, Katarina Jagellonican kanssa. Osana avioliittojärjestelyjä Juhana lainasi rahaa uudelle langolleen. Pantiksi Sigismund August antoi Juhanalle seitsemän linnaa Liivinmaalla lähellä aluetta, joka oli Eerikin hallussa. Eerik katsoi Juhanan sopimuksen rikkoneen Arbogan artikloja, jotka kielsivät Juhanaa harjoittamasta kuninkaasta riippumatonta ulkopoliitikkaa. Tar-

■ Kuva 2. Juhanan herttuallinen vaakuna Turun linnan portin päällä. Kuvaaja: E. Laakso 1955. Lähde: Museovirasto, Historian kuvakokoelma CC BY 4.0

kemmin katsottuna Juhanan siirrot olivat ristiriidassa kuninkaan politiikan kanssa Puolaa ja Liivinmaata kohtaan. Saksalaisen ritarikunnan hallinto Itämeren itärannikolla oli heikentynyt 1400-luvun lopusta lähtien. Venäjä ja Puola (myös tunnettu Puola-Liettuan yhteisvaltana) pyrkivät laajentumaan alueelle. Vuonna 1557 Sigismund II August ja ritarikunta solmivat Poswolin sopimuksen, joka laajensi Puolan vaikutusvaltaa Liivinmaalla ja teki ritarikunnasta liittolaisen. Seuraavana vuonna tsaari Iivana IV hyökkäsi Liivinmaalle. Kuningas Eerik osallistui taisteluun Liivinmaan herruudesta vuonna 1561, kun Tallinna sekä lähialueiden aateli vanhoivat uskollisuuttaan Eerikille. Näin Eerik osallistui kappailuun Liivinmaasta Venäjää ja, Juhanan lankoa

62. Seppo Suvanto, *Naantaliln historia I*. Naantaliln kaupunki 1976, 144–146.

63. Kauko Pirinen, *Varsinais-Suomen Historia V:3. Kirkkoreduktio Varsinais-Suomessa ja sen seuraukset*. Varsinaissuomen historiantutkimusyhdistys 1955, 33.

64. Leinberg (toim.) 1891, 20, 27, 42; Klockars 1979, 188–189.

65. KA 896, 90r–90v; K. G. Leinberg, *De finska klostrens historia*. Svenska litteratursällskapet i Finland 1890, 285, 471.

sekä sopimuskumppania Sigismund II Augustia vastaan.⁶⁶

Kesäkuussa 1563 kuningas esitti valituksensa Juhanaasta valtakunnan säädyille. Säädyt totesivat Juhanan syylliseksi maanpetokseen, peruuttivat hänen omaisuutensa, poistivat hänet kruunun perimysjärjestyksestä ja tuomitsivat hänet kuolemaan. Suomen papistosta säätykokouksessa olivat läsnä Turun kirkkoherra Canutus Johannes, joka edusti Turun hiippakuntaa äsken erotetun piispa Petrus Follinguksen sijasta, ja Viipurin piispa Paulus Juusten. Molemmat allekirjoittivat säätyjen Juhanalle langettaman tuomion. Eerik oli valmis antamaan Juhanan pitää henkensä ja herttuakuntansa, jos tämä kieltäytyisi poliittisesta toiminnasta ja statuksesta Eerikin seuraajana. Ei ollut yllätys, että Juhana hylkäsi veljensä tarjouksen.⁶⁷ Juhana puolustautui Eerikin syytöksistä kesäkuun 18. päivänä Turkuun kokoontuneilla Heikinmarkkinoilla. Pääargumenttinaan Juhana esitti, ettei hän ollut syyppää huononeviin suhteisiin Ruotsin naapureiden kanssa. Liivinmaan konfliktin lisäksi Tanskan ja Ruotsin välille oli vähän aiemmin syttynyt Pohjolan seitsemänvuotinen sota.⁶⁸

Sota Tanskaa vastaan viivästytti Eerikin voimakeinojen käyttöä Juhanaa kohtaan, mutta heinäkuun jälkipuoliskolla Eerikin joukot aloittivat Turun linnan piirityksen. Juhana kannattajineen antautui 12. elokuuta, minkä jälkeen herttua vaimoineen vietiin vangittuna Gripsholmin linaan.⁶⁹ Vuonna 1568 Juhana nousi vankeudesta kuninkaaksi kapinoituaan Eerikin yhä arvaamattomampaa hallintoa vastaan. Noustuaan valtaan Juhana armahti kaikki Suomen papit, jotka kapinan aikana olivat vannoneet uskollisuutta Eerikille.⁷⁰

Kuninkaana Juhana III on tunnettu yrityksistään lähentää Ruotsin valtakunnan kirkkoa roomalaiskatoliseen kirkkoon luterilaisen reformaation vuosikymmenten jälkeen. Useat seikat motivoivat Juhanan hakemaan sovintoa Rooman kanssa. Hänen vaimonsa ja poikansa Sigismund olivat katolilaisia. Juhana tarvitsi paavin apua saadakseen vaimonsa vaatiman osan äitinsä Puolan kuningattaren Bona Sforzan italialaisesta perinnöstä. Juhanaa myös inspiroivat kirkonisät, jotka hänen mielestään näyttivät esimerkkiä, joka ei ollut roomalaiskatolista eikä luterilaista ja näin voisi yhdistää kristikunnan jälleen.⁷¹ Kuninkaan ireenisen työn tuloksena hän julkaisi Punaisena kirjana tunnetun liturgian, joka peruutti osan luterilaisen reformin ajamista liturgisista muutoksista. Viime kädessä Juhanan uudistukset olivat liian vähäisiä, jotta paavi olisi voinut hyväksyä Ruotsin kirkon takaisin roomalaiskatoliseen yhteyteen. Huomattavalle osalle papistosta ja väestölle ylipäänsä Juhanan uudistukset olivat liikaa ja ne kuolivat kuninkaan mukana vuonna 1592.⁷²

Kuninkaana Juhana löysi kuitenkin Suomesta paljon tukijoita kirkolliselle politiikalleen. Tätä selitetään usein Suomen papiston konservatiivisuudella ja vastahakoisuudella koko luterilaista reformaatiota kohtaan.⁷³ Tämän lisäksi tulisi ottaa huomioon myös muita vähemmän teologisia seikkoja kuten Juhanan Suomen herttuana Suomen papistoon luomat välit, jotka jatkuivat hänen valtakaudellaan kuninkaana. Vuonna 1577, jolloin Juhanan liturgia alkoi levitä, Suomessa oli vielä 29 kirkkoherraa, jotka olivat olleet virassaan jo Juhanan herttuakunnan aikana. Kahdeksantoista heistä oli saanut syytteet yhteistyöstä Juhanan kanssa Eerikiä vastaan vuonna 1563. Vuonna 1577 Suomessa oli kaikkiaan 116 seurakuntaa,

66. Knud Rasmussen, *Die livländische Krise 1554–1561*, Universitetsforlaget 1973, 83–89; Roberts 1986, 206–210.

67. Hildebrand (toim.) 1899, 87–98; Heininen 2012, 64.

68. Magnus Swederus (toim.) *Stockholms magazin*, III. Magnus Swederus 1781, 30–37; Nils Staf, *Marknad och möte. Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid*. Seelig, 1935, 138–139.

69. Kustavi Grotenfelt, Turun linnan piiritys ja antautuminen. *Historiallinen Arkisto* XVI:2 (1900), 33–40; Roberts 1986, 209–210; Jason Lavery, *Germany's Northern Challenge. The Holy Roman Empire and the Scandinavian Struggle for Baltic Hegemony 1563–1576*. Brill 2002, 20–21.

70. Paarma 1980, 419.

71. Roberts 1986, 260.

72. Jyrki Knuutila, Liturgisen yhdenmukaistamisen toteutuminen Suomessa reformaatiokaudella 1537–1614. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 77 (1987), 9–40; Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria* III. Verbum 1999, 186–207.

73. Esimerkiksi Jukka Paarma, Vastauskonpuhdistus ja Suomi. *Teologinen aikakauskirja* 71 (1981), 421–428; Pirinen 1991, 328–329; Simo Heininen & Markku Heikkilä, *Suomen kirkkohistoria*. Edita 1996, 83.

joista 85 Turun hiippakunnassa ja 31 Viipurin hiippakunnassa, joten noin neljäosaa seurakunnista johtivat samat kirkkoherrat kuin Juhanan herttuakaudella. Juhanan kausi herttuana lienee luonut papiston keskuudessa ymmärryksen, että Juhana oli ”yksi meistä”. Lisäksi hän jatkoi kuninkaana anteliaisuuttaan papistolle ja osoitti pappien nimityksissä jämäkkyttä herttuavuosiensa tapaan.⁷⁴

Juhanan luomat suhteet papistoon eivät tarkoittaneet, että herttuakunnan aikainen papisto olisi ollut valmis yksimielisesti kannattamaan uutta liturgiaa. Herttuakunnan ajalta periytyneistä 29 kirkkoherrasta kolme vastusti liturgiaa.⁷⁵ Tästä huolimatta Juhanan luomat pitkäaikaiset välit papistoon sekä papiston avoin lojaalisuus hänelle vuonna 1563 pitäisi ottaa huomioon, kun käsitellään Juhanan kuninkaallisen reformaation kannatusta Suomessa verrattuna joihinkin valtakunnan muihin osiin.

Juhana ja *ius reformandi*

Aiemman tutkimuksen käsittely Juhanasta epäonnistuneena sovinnon hakijana sivuttaa perustana olleen periaatteen, jolla Juhana oikeutti oman kirkkoreforminsa. Juhana piti yllä isänsä ja veljensä vakaumusta, että hänellä oli *ius refor-*

mandi, eli maallisen vallan oikeus määrätä kirkon asioista. Juhana käytti tätä oikeutta jo Suomen herttuana. Kun Kustaa I:n kirkkopoliittikkaa pidetään usein ”kuninkaallisena reformaationa”, kuvailtaessa Juhanan johtavaa roolia herttuakuntansa kirkossa voidaan käyttää termiä ”herttuallinen reformaatio”. Herttuana Juhana ei ajanut tiettyä teologista linjaa, mutta hän jatkoi isänsä käytäntöä, jolla hän loi suorat suhteet yksittäisiin pappeihin vahvistaakseen kirkollista ja maallista valtaansa. Juhana loi suorat välit kolmella tavalla. Ensinnäkin hän edellytti papeilta muodollista uskollisuutta. Toiseksi hän tuki papistoa ja seurakuntia taloudellisesti vuosikymmeniä kestäneen kirkon omaisuuden peruutusten jälkeen. Kolmanneksi hän täytti useat pappisvirat ohittamalla hiippakuntahallinnon ja kruunun.

Jason Lavery on regents professor Oklahoman valtioliopiston historian laitoksella ja Helsingin yliopiston Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian dosentti.
Sähköposti: jason.lavery@okstate.edu

74. Juhanan nimityksistä katso Hiljanen 2019. Juhanan anteliaisuudesta katso Paarma 1980.

75. Kirkkoherrat olivat aiemmin mainitut Taivassalon Matthias Michaelis Carpelan, Turun Henricus Jacobi ja Porin/Ulvilan Martinus Olai. Paimenmuisto.